

СИМВОЛ ЯК ЕКСПРЕСЕМА В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЛІРИЧНИХ ПІСНЯХ

Мова фольклору – це не тільки надійний матеріал для пізнання життя, історії народу, а й цінне джерело для дослідження мистецтва слова, поезії мови, тому що народнопоетичні твори засвідчують чутливість народу до влучного, добірного, “вибірнього”, як співається в народній пісні, слова, до його внутрішньої форми, образно-символічного змісту, до тонких стилістичних нюансів, які виникають при зіставленні фонетичних варіантів, словотвірних форм, лексичних і граматичних синонімів. Естетичне осмислення народнорозмовного слова, шліфування, обробка його, витворення характерних стилістичних норм пов'язані з естетичною, поетичною функцією мови [4, 59].

Особливе місце в мовній структурі українських народних пісень посідає символ. Він складає замкнену систему, бо кожне значення образу-символу формує глибинний архетип підсвідомості. Етноментальні особливості народу, його світобачення, ціннісні орієнтири, історична пам'ять акумулюються у символах.

Символи становлять систему, яка потребує всебічного детального вивчення не тільки з погляду загальних закономірностей її організації та цілісного вияву, а й на рівні окремих компонентів у їх проекції на загальномовні процеси та індивідуальну мовотворчість.

Питання про природу символу, механізми його виникнення і функції розглядали у своїх працях видатні учені XIX ст. – О. Афанасьєв, О. Веселовський, М. Костомаров, О. Потебня. У XX ст. теоретичні дослідження символу і символіки здійснили Н. Арутюнова, М. Дмитренко, С. Єрмоленко, В. Кононенко, Т. Космеда, Л. Пустовіт, Л. Савченко, В. Сиротіна, М. Філон. Експресиви-символи досліджували Н. Бойко, С. Єрмоленко, Л. Ставицька, В. Чабаненко. Однак питання експресивності пісенного символу потребує свого детальнішого висвітлення.

Метою статті є символ як експресивний засіб в українських народних ліричних піснях. Для реалізації поставленої мети необхідно виконати такі завдання: диференціювати поняття “експресивність”, “експресія”, “мовленнєва експресія”, “експресема”; виявити засоби експресивності українського фольклору; з'ясувати семантику пісенних символів і визначити їх стилістичну роль.

У сучасній лінгвістиці досить активно вивчаються мовні одиниці не лише з семантичного і формально-граматичного боку, а й з погляду їх виражальних функцій у процесі мовлення. Відомий французький стиліст Шарль Баллі підкреслював, що одним із завдань лінгвістики є “вивчення експресивних фактів мовної системи з точки зору їх емоційного змісту, тобто вираження в мовленні явищ із сфери почуттів і дії мовленнєвих факторів на почуття” [1, 33].

У сучасній теорії існує кілька визначень таких термінів, як “експресивність”, “експресія”, “мовленнєва експресія”, “експресема”. Однак ми будемо послуговуватися дефініціями, наведеними нижче, оскільки вважаємо, що саме вони дають точне уявлення про ці поняття.

Експресивність – властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного вираження мови [6, 156].

Експресія – це те, що само породжується емоційністю, образністю, характерністю і т.д. мовлення, це інтенсифікація виразності, збільшення впливаючої сили сказаного, надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності, експресія пов'язується не тільки з емоціональним та образним (художнім), а й з іншими планами вислову – волюнтативним, естетичним, соціально-оцінним, нормативним, формально-структурним, семантичним, ситуативним і т.д. Мовна / мовленнєва експресія – це складна стилістична категорія, що спирається на цілий комплекс психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання. Експресема – елемент лінгвостилістичної системи; мовна (мовленнєва) одиниця в експресивно-стилістичній функції; компонент певного парадигматичного ряду, здатний суміщати в собі чисто лінгвістичне начало з якимось іншим началом [8, 7–8].

Естетична реалізація вербальних символів у фольклорних текстах, що визначається взаємодією репродуктивного і креативного начал, ніколи не обмежується ближчими символічними смислами, а завжди має екстенсивно-інтенсивний характер. Будь-який елемент поетичної мови є потенційною експресемою, здатною виявляти в контексті твору новий зміст.

Експресиви-символи ґрунтуються на основі функціональних особливостей, функціональної самобутності, специфічності використання тих реалій і явищ, які вони позначають; передають особливості національно-асоціативного мислення, зв'язок мовних знаків із національною свідомістю, певною кваліфікаційною настановою, яка закріплена в даному мовному середовищі [2, 107–108]. У мовній структурі українських пісень функціонує багато образних засобів, які, супроводжуючись символічним значенням, виконують експресивно-естетичну функцію.

Як зазначає В. Чабаненко, в сучасній українській загальнонародній мові функціонують емоційні слова двох типів: 1) такі, що не мають понятійної основи й виражають лише емоції; 2) такі, що виражають і поняття, і емоції водночас [9, 147]. У пісенній творчості українців активно функціонують обидва типи.

Інтенсивна виразність пісенного тексту створюється лексичними, словотворчими, граматичними і стилістичними засобами.

Емоційно забарвлена група лексики характеризується своїми семантико-граматичними особливостями і виконанням функції посилення експресії контекстів, інтимізації мовлення. Для народнопісенного поетичного мовлення характерні усталені фольклорні моделі, які ґрунтуються на типових семантико-асоціативних

зв'язках типу: *дівка-чорнобривка, барвіночок зелененький, хлопець молоденький, вода тихенька* та ін.: *Мене змиють дрібні дощі, / А розчешуть густі терни, / А висушить ясне сонце, / А розкуйдить буйний вітер!* [5, 26]; *Та принесе мене не мій кінь вороний, / Та принесе мої кості вітер буйний* [5, 33]; *Чорна хмара наступила, / Щось у хмарі гуде, – / Ось слухайте, милі браття, / Щось із нами буде!* [5, 47]. Розвиток асоціативного мислення привів до появи синонімічних зв'язків між окремими народнопоетичними словами-символами. Метафоричні образи дощу, вітру, сонця, хмари, терну символізують лихо, небезпеку, загрозу, неспокій, життєві труднощі, неприємності.

Стилістична виразність народнопісенних слів-символів посилюється їх зменшувально-пестливими формами, які надають фольклорним текстам виняткової теплоти, ніжності і задушевності й, відповідно, служать засобами створення емоційного колориту та експресивного тону українських народних ліричних пісень: *Ой уже ж галочки-сизоперочки / Круту гору вкрили, – / Ой уже ж хлопці, славні запорожці, / Жалю нарobili* [5, 22]; *Зозулька кує на весь ліс “ку-ку”;* / *Ой за що терплю я тяжку муку? / Соловєчко на весь ліс “тьох-тьох”;* / *Легше було б жити із милим удвох. / Та ще й одудок усе й “оду-оду”;* / *Ой горе, горе, в наймах пропаду* [5, 268]. Звуконаслідувальні слова виконують емоційно-експресивну функцію, надаючи ритмічності пісенному мовленню. Образи-символи птахів виступають у народних піснях у варіантних формах і мають найрізноманітніші семантичні відтінки: *галка, зозуля, соловейко, одуд* символізують нещастя, біду, горе.

Українська мова відзначається багатством словотворчих афіксів, за допомогою яких експресивно передаються найтонші відтінки почуттів, переживань, оцінки тощо. Особливо активні щодо цього демінутивні суфікси, які містять емоційну інформацію, виражаючи почуття симпатії, пестливості, любові, співчуття тощо. Серед таких похідних іменників із символічною семантикою найчисленнішими є деривати з демінутивними суфіксами *-к-, -ечк-, -очк-, -еньк-, -оньк-, -ойк-*. У ліричних піснях суфікс *-к-* здебільшого вживається в іменниках жіночого роду зі значенням пестливості та здрібнілості у формах однини, множини: *Брала дівка льон, льон / Брала дівка льон, льон / Та ще й конопельки. / Добралася дівка <...> / Добралася дівка / До сирії земельки* [5, 266]; *Іди, іди, наймиточку, / Не заходь до хати, / Бери зброю, сокироньку, / Їдь дрова рубати!* [5, 263]; *Іде наймит, іде бідний / Попід густі лози <...> / Обілляли наймиточка / Дрібненькії сльози* [5, 266]; *Гірке ж моє панованє, / Тяженьке вздиханє, / Гірки мої розкошоньки – / Дрібнії сльозоньки* [5, 275].

У пісенній творчості українців широко використовуються емоційні вигуки, які виступають експресивними маркерами найрізноманітніших психічних переживань людини та її реакцій на певні фізичні подразнення: *Ой у лузі цвіте калинонька, / Відреклася мене родинонька. / Нема в мене ні батька, ні неньки, / Ані брата, ані сестриноньки* [5, 268]; *О зацвіла калинонька близько перелазу; / Добре було наймитові в господаря зразу* [5, 259]; *Й ой не найду матюнки, / Да найшла я ялину, / Да найшла я ялину, / Матюнчину могилу* [5, 271].

Найчастіше в українських народних ліричних піснях зустрічається емоційний вигук *ой!*, який виступає сигналом-імітацією, тому його підсилена виразність є вторинною, штучною, стилістично заданою [9, 148]: *Ой зацвіла калинонька / Нижче перелазу; / Було ж добре наймиточку / В хазяїна зразу* [5, 262]; *Ой у лузі та при березі / Похилились лози <...> / Побий, боже, пана хазяїна / За сирітські сльози!* [5, 262]. Фітосимволіка у ліричних піснях наділена особливою виразністю і семантикою. Зокрема *калина*, яка *цвіте*, символізує як позитивні переживання героя, так і негативні. *Ялина* здебільшого у фольклорі виступає маркером смерті. *Похилені лози* символізують нелегке життя сироти.

Слова, в семантиці яких є емоційно-оцінний інгредієнт, доповнюють значення народнопісенного символу: *Ой зацвіла черемшина коло перелазу; / Добре було наймитові в господаря зразу. / Ой як зачав з черемшини цвіток опадати, / То зачало господаря лихо нападати* [5, 260]; *Гей, вієця як заблеє, / То всі збіжуться, / Я, молода, як заплачу, – / Аж гори здригнуться* [5, 275]. Чи не найбільша роль у створенні широкого кола символічних уявлень належить художньому паралелізму, який зіставляє два образи – один у прямому, другий у переносному значенні, причому зіставлятися можуть і персонажі, і дії. Особливо часто паралелізм виступає як елемент композиції – в зачині пісні, на який припадає велике емоційне навантаження у створенні її настроєвості. Навіть не зв'язаний з подальшою сюжетною ситуацією, він, однак, визначає атмосферу пісні, її скорботну тональність. Але найчастіше образ-паралель зачину поглиблюється усім змістом твору. Особливо тонко відтворюються людські почуття в піснях, де перша частина паралелі розвивається в самостійну картину, символічний смисл якої розкривається в реальній ситуації [3, 22–23].

З багатомірковою практикою фольклорного слововживання, що стала традицією, пов'язана канонізація функціонально-стилістичних можливостей і семантичних відтінків народнопоетичного (народнопісенного) слова. Вона виявляється передусім у таких граматико-стилістичних категоріях, як постійне означення (постійний епітет) і постійна обставина [7, 66–73].

Великою виразовою силою й естетичною цінністю в українському пісенному дискурсі наділені канонізовані означення, які, поєднуючись з означуваними лексемами, утворюють експресивно-стилістичні вузли глибокого психологічного та асоціативного змісту: *В тебе, багачу, є воли та й корови, / В мене, бідної, є тільки чорні брови* [5, 274]; *Летить орел, летить орел, / Бо він крила має. / Полетить, полетить, сивий орле, / Де родина моя* [5, 274]; *Ходжу я, ходжу по горі, як сивая голубка: / Одбилася од роду – не прийду ж я хутко!* [5, 273]. Постійні епітети супроводжують одні і ті ж лексеми-символи, утворюючи своєрідні фольклорні фразеологізми, які служать засобами емоційно-образного відтворення дійсності, відбивають естетичні ідеали концептуальної картини світу українців: *Ой розвився та і край дороги / Та дуб зелененький, / Од'їжджає та із України / Козак молоденький* [5, 21]; *Над Дунаєм явір зелененький, / Під явором коник вороненький, / На конику хлопець молоденький* [5, 50]; *Чорна хмара наступила, / Щось у хмарі гуде, – / Ось*

послухайте, **милі браття**, / Щось із нами буде! [5, 47]; Жала вона, жала, / **Пшеницю ярую**, / Кляла-проклинала / **Долю наймитськую** [5, 267]. Естетичним оформленням та експресивним тонуванням наділений плеоназм *кляла-проклинала*, який виконує роль художньо-орнаментальної варіації [9, 223].

Емоційною образністю, естетичною вагомістю, стилістичною виразністю і високою художністю наділені постійні обставини, якими рясніє народнописенне мовлення: **Ой у лузі та при березі / Похилились лози** <...> / Побий, боже, пана хазяїна / За сирітські сльози! [5, 262]; **Ой у лузі та при березі / Там зацвіли квіти** <...> / Не за кого піду я в солдати – / За хазяйські діти! [5, 262]; **Сидить голуб над водою**, / Хитає собою; / “Чи тужиш ти так за мною, / Як я за тобою?” [5, 270]; **Ой піду я понад лугом**, / Ой там милий оре плугом <...> / Ой він оре чуже поле, – / Мені за їм жити горі! [5, 266]; **Понад морем, Дунаєм / Вітер явір хитає**, / Мати сина питає [5, 20]. Саме обставини наділяють особливою семантики контекстуальні символи.

Отже, постійні обставини, які є дуже колоритними стилістемами й у структурному відношенні подібні до постійних означень, виконують у піснях естетичну функцію: **Ой не шуми, луже**, дуже, / **Ти, зелений гаю**, / Не завдавай серцю туги, / **Бо я в чужім краю** [5, 274]; **Тече вода з-під Дунаю**, / **Ще й з-під синього моря**. / **Хто не служив у багатиря**, / **То той не знає горя** [5, 263]. Прадавній символ-архетип води реалізовується в піснях у різних значеннях. В одних контекстах вода виступає подвійним внутрішнім повторенням, символом абсолютного заспокоєння, з іншого – уособленням журби, туги, безвихідного становища: **Чому в ставу води нема?** – / **Бо випили орли**. / **Сирота правди не має / На світі ніколи** [5, 272]. Орел асоціативно пов'язаний з образом сильної, мужньої людини, яка відзначається сміливістю та відвагою. Проте вторинні осмислення цього номена демонструють деякі нюанси асоціацій. У контексті ліричних пісень орли імплікують не лише сміливого вояка, а й метафоричні образи нещасливої долі.

Семантичні функції архетипового слова-символу вода переймають інші лексеми: ріка, море, озеро, джерело: **Над річкою ворон криче / Смутнесенько**, / **Над козаком мати плаче / Ріднесенька** [5, 67].

Міцно вросли в систему експресивних засобів українського фольклорного мовлення характерологічні емоційно-оцінні прикладки з метафоричним підґрунтям на зразок: **Ой мала вдова сина-сокола**, / **Вигодувала, в військо оддала** [5, 55]; **Ой ви, галочки-сизокрилочки**, / **Підніміться вгору**, / **Ой ви, хлопці, славні запорожці**, / **Верніться додому!** [5, 22]; **Узяв собі жінку-паняночку** – / **В чистім полі земляночку**, / **Узяв жінку-дружиночку** – / **В чистім полі могилочку** [5, 58]. **Ой піду я лугом**, / **Лугом-долиною**, / **А чи не зустрінусь / З родом, з родиною** [5, 275]. Мовну структуру прикладок складають образи-символи, семантика яких визначається контекстом.

До виражальних засобів, експресивність яких спричиняється естетичною функцією, належать поетизми і фольклоризми на кшталт *матінка*, *батько*, *родинонька*, *калина*, *верба*, *голубка*, *сокіл*, які становлять найчисельнішу групу

народнопісенних символів: *Ой у лузі цвіте калинонька, / Відреклася мене родинонька* [5, 268]; *Й ой не найду матюнки, / Да найшла я ялину, / Да найшла я ялину, / Матюнчину могилу* [5, 271]; *Ходжу я, ходжу по горі, як сивая голубка: / Одбилася од роду – не прийду ж я хутко!* [5, 273]; *Ой у лузі та при березі / Зацвіла калина <...> / Не за кого піду я в солдати – / За хазяйського сина!* [5, 262].

Експресивною домінантою ліричних пісень наділені прямі звертання, які виконують контактну функцію, виражену емоційно-оцінними і емоційно афіксованими словами: *Стала зозуля кувати, / Став він зозулі питати: “Зозуленько, моя ненько, / Скажи мені доріженьку, / Скажи мені слід-дорогу / До мого рідного роду!”* [5, 35]; *“Соколику-сину! Вчини мою волю: / Продай коня, щоб не їздить по чистому полю!”* [5, 23].

Таким чином, можемо стверджувати, що фольклорний символ – це підсвідомий архетип передачі реалій днів, протиріч і суперечностей навколишньої дійсності.

Як свідчить мовний матеріал, експресиви-символи є невід'ємним елементом у мовній структурі українських народних ліричних пісень.

Отже, засобами символіко-експресивного відтворення дійсності виступають окремі лексеми, оцінні суфікси, вигуки, постійні означення й обставини, прикладки і звертання. Однак цим перелік експресивних засобів пісенних текстів не обмежується.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ “Видавництво Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.
3. Довженок Г. Поетичний кодекс родинних взаємин (Пісні родинного життя) / Г. Довженок. – К. : Дніпро, 1988. – С. 5–24.
4. Єрмоленко С. Я. Скарбниця народного слова / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1982. – № 6. – С. 58–69.
5. Соціально-побутові пісні / [упоряд. і передм. О. М. Хмільєвської]. – К. : Дніпро, 1985. – 331 с.
6. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
7. Чабаненко В. А. Народнопісенне слово як засіб естетичного виховання учнів на уроках мови / В. А. Чабаненко // УМЛШ. – 1976. – № 11. – С. 66–73.
8. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 168 с.
9. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.

Анотація

Стаття присвячена аналізу символу як засобу вираження експресивності українського фольклорного дискурсу. Виявлена семантика пісенних символів, визначена їх емоційно-експресивна роль.

Ключові слова: символ, експресема, образна символіка, засіб мовної експресії, стилїстина роль, стилїстема.

Аннотация

Статья посвящена анализу символа как средства выражения экспрессивности украинского фольклорного дискурса. Выявлена семантика песенных символов, определено их эмоционально-экспрессивную роль.

Ключевые слова: символ, экспрессема, образная символика, средства языковой экспрессии, стилистическая роль, стилистема.

Summary

The article is devoted to the analysis of symbol as the mean of expression of expressivity of Ukrainian folklore discourse. Semantics of songs symbols is found out, defined their emotional-expressive role.

Keywords: symbol, expressivity, vivid symbolism, means of linguistic expression, stylistic role, stylistic figure.

УДК 821.161.81'42

Колотева И.В.,

преподаватель,

Харьковский гуманитарно-педагогический институт

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ОТРАЖЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ВРЕМЯ-ПРОСТРАНСТВА В ХРОНОТОПЕ РУССКОЙ ПОЭЗИИ (ОТ А. ФЕТА К ПОЭТАМ 60-Х ГОДОВ XX ВЕКА)

Пространство и время – параметры существования мира и основополагающие формы человеческого опыта – являются важными объектами современных лингвистических и междисциплинарных исследований (см., например, [Бахтин 1975, Лихачев 1979, Лотман 1988, Соколов 2002, Папина 2002, Панова 2003] и др.). Понимание роли пространства и времени в познании окружающей действительности и его рефлексия в языке состоит в том, что этот феномен выступает креативным механизмом, позволяющим понять целостный образ восприятия мира не только автора, его героя, но и окружающий социум, так как приметы времени “раскрываются в пространстве, и пространство осмысливается и измеряется временем” [Бахтин 1975, 235]. Под пространством социального времени мы, вслед за А.В. Соколовым, подразумеваем “интуитивное ощущение течения социальной жизни, переживаемое современниками, зависящее от интенсивности социальных изменений и движения смыслов, которые представляют собой знания, умения, стимулы, эмоции” [Соколов 2002, 278].

Целью нашей статьи есть исследование эволюции языковых тенденций и средств отражения социального время-пространства в русской поэзии периода от А. Фета к поэтам 60-х годов XX века.

Функций времени и пространства в поэтических произведениях XIX века, по наблюдению исследователей, в основном были направлены на постижение соответствия художественного времени и художественного пространства реальному времени и реальному пространству как одному из важнейших факторов